

COŞKUN, Derya; OĞUZ, Anıl Yasin, “Moğol İmparatorluğu’nda Tekstil Üretim Merkezleri”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, V/II, Aralık 2022, s. 317-326.

Makale Türü: Tarih Araştırma

DOI No: <https://doi.org/10.48120/oad.1121988>

Geliş Tarihi / Received: 27 Mayıs/May 2022
Online Yayın: 26 Aralık 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 23 Temmuz/July 2022
Published Online: 26 December 2022

Moğol İmparatorluğu’nda Tekstil Üretim Merkezleri

Derya COŞKUN^{1*}

¹ Doç. Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ERZURUM.
* derya.coskun@erzurum.edu.tr

Anıl Yasin OĞUZ^{2*}

² Arş. Gör., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ERZURUM.
* anilyasin.oguz@erzurum.edu.tr

Öz– Moğol İmparatorluğunda bilhassa aristokrat sınıfının ipeğe verdiği önem dolayısıyla, Moğollar gerek sosyal gerek askeri gerekse iktisadî hayatlarının her biriminde bu metadan yapılmış olan ürünlerin kullanımına öncelik vermişlerdir. Bu durum zamanla zanaatkarları korumanın önemini ortaya koymuş, Moğollar savaşlar sonrası ve sonrasında esirlerini genellikle zanaatkarlardan seçmek suretiyle onları özel koruma altına almışlardır. Moğolların ipekli kumaşlardan yapılan elbiselere göstermiş oldukları yoğun ilgi, saray imalathanelerinin açılmasına öncülük etmiş böylece fabrikasyon tarzı bir üretim sistemi Moğol İmparatorluğunda kendine yer edinmiştir. Bu bağlamda makale, Moğolların ipeğe ve ipekli kumaşlardan yapılan kıyafetlere verdikleri önem dolayısıyla zorunlu bir ihtiyaç olarak ortaya çıkan tekstil üretim merkezlerini, Moğolların zorunlu göçle oluşturdukları tekstil kolonilerini ve saray imalathanelerini konu edinmektedir.

Anahtar Kelimeler– Moğol, Kumaş, İmalathane, Üretim, Zanaatkar.

Textile Manufacturing Centres in Mongol Empire

Abstract– Due to the importance given to silk by the aristocratic class of the Mongol Empire, the Mongols gave priority to the use of products manufactured from this commodity in every unit of their social, military and economic life. This situation also created the importance of protecting the artisans, so the Mongols put their artisan captives under special protection during and after the battles or sieges. The intense interest of the Mongols in the clothes made of silk fabrics also led to the constituting of palace workshops, so a fabrication-style production system took its place in the Mongol Empire. In this context, the article deals with the textile manufacturing centres, which emerged as a necessity due to the importance the Mongols attach to silk and clothes made from silk fabrics, the textile colonies created by the Mongols through forced migration and the palace workshops.

Keywords – Mongol, Cloth, Workshop, Manufacturing, Artisan.

Giriş

Moğolların ipeğe verdikleri değeri siyasi, askeri ve sosyal hayatlarındaki kullanımlarıyla açıklamak mümkündür. Zira onlar gerek kıyafetler gerek ordu ve inanış sistemlerinde gerekse maddi bir kazanç olarak ipeği, amacına uygun olarak kullanmayı başarmışlardır; yapılan savaş ve barışlarda ipeğin tedariki ve kazanımını ilk sırada tutmuşlardır. *Yuanshi*'de yer alan, Kubilay'ın: (...) *Ulusun temeli halktır, halkın temeli yiyecek ve kıyafettir* [衣食], *yiyecek ve kıyafetin temeli ise tarım ve ipekböcekçiliğidir* [農桑] ifadesi bu önemi açıkça göstermektedir.¹

Moğollar ipeği çoğunlukla, *Völkerwanderung* (Halkların Göçü) vasıtasıyla sağlıyorlardı.² Örneğin Zhang Dehui'nin seyahat metninde Moğolistan coğrafyasında yay imal eden zanaatkarlara, tarımla uğraşan Çinli çiftçilere ait bilgiler yer almaktadır.³ Moğollar zanaatkarlar için *uran* (çoğul *urad*) kelimesini kullanıyorlardı.⁴ İlk devirlerinden başlayarak Moğolların zanaatkarları mevcut yıkımdan ayrı tuttukları bilinmektedir. Kendileri adına faydalı gördükleri zanaatkarların bazılarını yerlerinde bırakarak ürettiklerinin belirli bir miktarını vergi olarak alıyorlardı. Aralarındaki en yeteneklileri ise hanlar, hatunlar ve Noyanların maiyetine veriyorlardı.⁵ Soyluların maiyetindeki örgü işiyle uğraşan zanaatkarlar ise imparatorluk genelinde farklı yerlere dağıtılan zanaatkarlar idi.

Moğol İmparatorluğu içinde altın iplikli ipek elbiselere olan talebin devasa seviyelere ulaştığı bilinmektedir. Altın iplikli ipek elbise yapabilmek için öncelikle altını ipek üzerine örülebilir duruma getirmek gerekemekteydi. Altın iplikler, esnek altın sırların doğrudan ipek ipliklerin etrafına sarılma yöntemiyle elde edilebiliyordu ve bunun yanında Çin'de VIII. yüzyıldan beri kullanılan asıl yöntem ise dut ağacından üretilen kâğıt parçaları üzerine altının işlenmesiydi. Orta Doğu ve Orta Asya'da ise genel itibarıyla hayvanların deri ve bağıracağı gibi çeşitli kısımlarına altının yerleştirilmesi ve sonra bunun bir ipliğin etrafına sarılarak altın ipliklerin elde edilmesi işlemi uygulanıyordu.⁶ Dolayısıyla altın ipek kumaşlar için gerekli altın ipliklerin üretimini denetlemek ve üretim merkezlerine bu altın iplikleri sağlamak için Moğol idaresindeki Çin'de Altın İplik Bürosu (金絲子局) adı altında özel bir büro mevcuttu.⁷ Pratikliği nedeniyle altın iplikler, tekstil üretim merkezlerine yakın yerlerde imal ediliyordu. Çin kaynaklarında altın iplikli ipek kumaşlar için kullanılan *nashishi* (納石失) tâbiri dışında *jinduanzi* (金段子) ve *jindazi* (金搭子) tâbirleri arasında da bahis konusu ettiğimiz türden bir yöntem farklılığının mevcut olduğu (en azından 14. yüzyıla doğru) ileri sürülmüştür. 14. yüzyılda *nesic*'in (altın işlemeli ipek kumaşlar) altın ipliklerinin, Batı'dan gelen bir kumaş türü olduğu için, altının deri gibi hayvan kısımlarına yerleştirilmesi ve bu deri parçalarının ipliklerin etrafına sarılması yöntemiyle elde edildiği; *jinduanzi*'nin altın ipliklerinin ise Çin'deki gelenekle uygun olarak *kâğıt altın* ile

üretildiği söylenir. Fakat *nesic* kumaşı bu gibi altın işlemeli türlerden ayrıran önemli özelliklerden biri, dokuma sırasında kullanılan örgü tekniğinin ilk defa İran'da, muhtemelen 10. yüzyıla doğru ortaya çıkan *lampas* metodu olmasıdır.⁸ Dolayısıyla Moğol İmparatorluğu Devri'nin patlama yapan kumaş türü *altın ipek kumaş* diyebileceğimiz kumaşlardı. Bu kumaşlar ise Moğolların zorunlu göç vasıtasıyla oluşturdukları muhtelif kolonilerden, imparatorluğun çeşitli bölgelerindeki saray imâlathânelerinden, uzun süredir tekstil üretimiyle uğraşan üreticilerden alınan kumaş vergilerinden veya soyluların maiyetinde yer alan dokumacıardan temin ediliyordu.

Moğol İdaresindeki Çin'de (Yuan Devri) İpek ve İpek İpliklerin Üretimi

Çin tarihinde kullanılan ipek böceği türü, dut ağacı yapraklarıyla beslenen ve kendi kozalarını ören *Bombyx mori* L. idi. Bu tür, yaşamı süresince dört gelişim aşaması yaşıyordu. Bunlar *tamamıyla değişik form ve psikolojik işlevlere sahip ipek böceği yumurtası, ipek böceği, koza ve ipek güvesi* idi.⁹ Çin'de kullanılan ipek böceği (Çince *cán* 蠶) türü olan *Bombyx mori* L. güvesi, kozanın oluşumundan yaklaşık 10 gün sonra kozasını delerek ortaya çıkar. Dişi ve erkek güveler yarım veya tam gün boyunca çiftleşirler ve erkek yorgunluktan ölür. Bir dişi güve 200 yumurtadan daha fazlasını yumurtlayabilmektedir. Daha sonra Çin'in kimi bölgelerinde dayanıksız yumurtaları eleyebilmek için, muhtemelen bir ritüelin parçası olarak geleneksel ay takvimine göre 12. ayın 12. gününden başlayarak 12 gün boyunca yumurtalar, tuzla, kireçli suda veya kar veya yağmur suyunda yıkanmaktadır. Qingming Festivali zamanına dek inebilen bir zamanda (nisan) yumurtadan çıkışı hızlandırmak için yumurtalar vücut sıcaklığı aracılığıyla veya ateşle ısıtılmaktadır. Dut ağacı yapraklarının da zamanla fazla sertleşmemesi için erken yumurtlatma yoluna gidilebilmektedir. Daha sonra yumurtadan çıkan ipek böcekleri dut ağacı yapraklarıyla üç tüküm aşamasından geçmeleri için, gerekli sıcaklık ve nem oranı sağlanarak beslenmektedir. Böceklerin beslenebilmesi için yapraklar ince şeritler hâlinde kesilmeliydi. Bu üç tüküm aşamasından sonra büyüyen böceklerin artık yaprakların üzerinden alınarak büyük ve kare sepetlere koyulması gerekiyordu. İpek böceklerinin olgunlaşmış olgunlaşmadığı ise genel olarak boğazlarının transparan olup olmamasına bakılarak anlaşılmaktaydı. Olgun ipek böceklerinin beslenmesi için daha büyük yapraklar gerekiyordu. İpek böceklerinin ipek kozasını oluşturdukları yer olan koza tezgâhının eklenmesi ise önemli bir aşamayı. Bu tezgâhlar şemsiye şeklinde olabiliyordu ve saman yığılı bambu veya tahta demetlerle doluydu. Böceklerin koza örmeye başlamaları ve sürecin hızlandırılması için bu tezgâhların sıcaklığı arttırılmaktaydı. İpek böcekleri bu süreçler boyunca kuşlardan, farelerden ve sivrisineklerden korunmalıydı. İpek kozaları örüldükten sonra eleme işlemi başlıyordu. Söylenene göre ipek kozalarından gelen liflerin kozadan çekilmesi için (*reeling*)¹⁰, buna en uygun kozalar oval şekilli

¹ Song Lian 宋濂, *Yuanshi* 元史, (ed. Yang Jialuo 楊家駱), Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing, 1976, 93.2354 (Bundan sonra *YS* olarak kısaltılacaktır).

² Bu konu hakkındaki ilginç ve çarpıcı bir inceleme için bkz: Thomas T. Allsen, "Population Movements in Mongol Eurasia", *Nomads as Agents of Cultural Change*, (ed. Reuven Amitai), Michal Biran, University of Hawai'i Press, Honolulu, 2014, s. 119-52. Almanca *Völkerwanderung*, genel itibarıyla 4. ve 6. yüzyıllar arasındaki Kavimler Göçü için kullanılan bir terimdir.

³ Anil Yasin Oğuz, *Çinli Zhang Dehui'in Prens Kubilay'ın Yaz Kampına Yolculuğu (1247-1248)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2022, s. 180, 183.

⁴ *Mukaddimetü'l-edebe*'de "üstâd" olarak karşılıyor. Bkz: N. N. Poppe, *Mongol'skiy Slovar' Mukaddimat Al-Adab (Çast' I-II) (Trudi Instituta Vostokovedeniya XIV)*, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 1938, s. 365. *Rasulid Hexaglot*'ta da "zanaatkar, usta" anlamı verilmektedir. Bkz: Uğur Şahin, *Rasulid Hexaglot: The King's Dictionary'nin Moğolca Söz Varlığı*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2017, s. 58.

⁵ P. Anastasius van den Wyngaert, *Sinica Franciscana I: Itinera et Relationes Fratrum Minorum Saeculi XIII et XIV*, Quaracchi-Firenze, 1929, s. 91.

⁶ Kristin Scheel Lunde, *13th – 14th Century Yuan and Mongol Silk-Gold Textiles: Transcultural Consumption, meaning and reception in the Mongol Empire and in Europe*, Department of the History of Arts and Archaeology SOAS, London University, PhD, 2017, s. 52. Thomas T. Allsen, *Commodity and Exchange in the Mongol Empire: A Cultural History of Islamic Textiles*, Cambridge University Press, 1997, s. 97. Ayrıca bkz: James C. Y. Watt, Anne E. Wardwell, *When Silk was Gold: Central Asian and Chinese Textiles*, The Metropolitan Museum of Art, New York, 1998, s. 138 ve 110, 18n.

⁷ *YS*, 88.2226.

⁸ Huiwei Mao, "Comparative Study of *Nasij* and *Jin Duan zi* of Mongol Period", *Asian Social Science*, C. 16, S. 5 (2020), s. 14.

⁹ Feng Zhao, "Overview of Textile Technology in Ancient China", *History of Science and Technology in China*, (ed. X. Jiang), Springer Nature Singapore Pte Ltd., Singapore, 2021, C. 4 (A New Phase of Systematic Development of Scientific Theories in China), s. 110.

¹⁰ *Reeling* işlemi "[Kozadaki] birkaç lifin ucunun kaldırılıp çekilerek onları tek bir iplik hâlinde birleştirme" işlemine verilen isimdir. Bkz: Joseph Needham, Dieter Kuhn, *Science and Civilisation in China (Chemistry and Chemical Technology)/(Textile Technology: Spinning and Reeling)*,

tek *krizalitli* kozalar idi. Çiftli, dörtlü veya daha fazla *krizalitli* kozalar tekli kozalardan ayıklanıyordu. Ayrıca koza liflerini çekme işlemi için uygun olmayan, deformasyonlu, yırtılmış, lekeli kozalar ayrılıyordu. Deformasyona uğramış kozalar çekme işlemine sokulursa, ipekler de daha kaba oluyordu. Oda sıcaklığında normalde koza örüldükten 7-8 gün sonra güveye dönüşüm meydana geleceği için, ipek liflerin çekilmesi sürecini uzatmak için kozalar kurutulup depolanmalıydı. İpek kozaların liflerinin çekilmesi için bir tür makara makineleri kullanılıyordu. Önce *krizalit*lerin ölmesi için, kozalar kaynayan su fiçilerine atılmakta veya tuzla boğma, güneşte kurutma gibi öldürme metotları uygulanmaktaydı. En iyi kalite ipek istendiğinde ise, doğrudan, *krizalit*ler canlı hâldeyken lifleri çekme işlemi uygulanabiliyordu.¹¹ Daha sonra ise bahis konusu ettiğimiz çekme işi geliyordu. Kozalar su içinde kaynarken suyun yüzeyi bambu çubuklarıyla karıştırılıyor ve bu sayede ipek liflerin uçları su yüzüne çıkarılıyordu. Uçlar elle alınarak bu makinelerin makaralarına sarılıyordu. Lif çekme işlemi tuzlama ve kurutma gibi koza depolama işleminden geçmiş kozalardan veya doğrudan, depolama yapılmamış kozalardan gerçekleştirilebiliyordu. Doğrudan bekletilmeden gerçekleştirilen çekme işleminden sonra daha parlak ve iyi kalite ipek elde edilebilmekteydi.¹²

Yuan Devri'ndeki (1271-1368) tekstil teknolojisini ve ipek kumaş üretim aşamalarını belirleyebilmek için geç tarihli olsa da daha önceki teknolojik birikimi derleyen Song Yingxing'in 1637'deki *Tiangong Kaiwu* 天工開物 adlı eseri dışında Yuan Devri'nde Wang Zhen'in 王禎 1313'te yayımlanan *Nongshu* 農書 adlı eseri ve Güney Song'da temelde Lou Shou'nun 樓璣 önderliğinde yazılan *Gengzhitu* 耕織圖 (Yuan Devri'nde de büyük oranda bu eserin bir kopyası olan Cheng Qi'nin 程棨 aynı isimli kitabı mevcuttur) adlı çalışması bulunmaktadır. Özellikle muhtelif kumaşların örülmesi için kullanılan dokuma tezgâhlarıyla ilgili en önemli çalışma 1264'te Xue Jingshi'nin 薛景石 yazdığı *Ziren Yizhi* 梓人遺制 adlı eserdir.

Moğol İmparatorluğu'nda Tekstil Kolonileri ve İpek Kumaş Üretim Yerleri

İpeğin kıymetini ekonomik bakımdan arttıran etkenlerden biri üretiminin her yerde gerçekleştirilememesiydi. Örneğin Bretschneider'in Maveraünnehir'de ve İran'da yaygın olduğunu söylediği *Morus nigra* adlı dut ağacı ipek böcekleri için uygun değildi. 13-14. yüzyıl döneminde kaleme alınan *Kitab-i İlm-i Falahat u Zira'at* adlı eserde ipek böcekleri için beyaz dut ağacı (*Morus alba*) yapraklarının siyah dut ağacı (*Morus nigra*) yapraklarından daha iyi olduğu belirtiliyor.¹³ Yelu Chucai; Çinggis Han'ın 1218'de batı seferine katılışını, geçtiği yerleri anlattığı ve 1229'da tamamladığı *Xiyoulu* 西遊錄 adlı eserinde, Semerkant civarında pek çok dut ağacı olmasına rağmen bunların ipek böceklerini beslemek için elverişli olmadığını, halkın *Qushundan* 屈

胸 (muhtemelen bir tür pamuk) yapıma kıyafetler giydiğini söylemektedir. Bretschneider kendi kısmi tercümesinde bu dut ağacı türünün, bahis konusu ettiğimiz *Morus nigra* türü olduğunu belirtiyor.¹⁴ Aynı şekilde 1220-1221 yılları içerisinde Çinggis Han'a Jin Hanedanı'nın elçisi olarak giden Wugusun Zhongduan'ın 吾古孫仲端 seyahatinin anlatıldığı *Beishiji*'de 北使記 (Kuzey Elçilik Kaydı) de Orta Asya Müslümanlarının kıyafetlerinin çoğunlukla *toprakta biten yün* [蠶殖于地]den, yani pamuktan yapıldığı belirtilmektedir.¹⁵ Yelu Chucai'nin genelde şiirlerini içeren, fakat nazım ve nesir çalışmalarının yer aldığı *Zhanran Jushi Wenji* 湛然居士文集 adlı eserdeki bir şiirinde Orta Asya'da ipek böceklerinin ve dut ağaçlarının olmadığı ve her ailenin genelde pamuk kıyafetler giydiği söylenmektedir.¹⁶ Özellikle Orta Doğu'da, İran'da ve Horasan coğrafyasında ham ipek ve ayrıca ipek kumaş üretimi gerçekleştiriliyor olsa da Orta Asya'da ham ipek üretiminin nispeten sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır.

Moğolların yarattığı, zorunlu iskân politikası sonucunda, Çin ve Moğolistan'da (Lingbei Bölgesi), özellikle Çinli ve Müslümanlardan oluşan *nesic* ve ipek kumaş dokuma merkezleri mevcuttu. Moğollar bu dokumacıları büyük oranda *nesic* kumaş üretmeleri için göçe tâbi tutmuşlardı. Örneğin Li Zhichang, Yukarı Yenisey'de, Tannu-ola Dağları'nın kuzeyindeki Jianjianzhou (儉儉州) adlı bir bölgeye, çok sayıda Çinli işçinin yerleştirildiğini ve burada *Şam ipeği* [綾], *ipek bez* [羅], *sırmalı ipekler* [錦綺] dokuduklarını (織) söylemektedir.¹⁷ Yine el-Herevi'ye göre Herat'ta altın işlemeli kumaşlar dokuyan ve örgü işiyle uğraşan zanaatkarlardan bir kısmının 1221'deki Moğol işgalinden sonra Tuluy tarafından Beşbalık'a yollandığı ve Ögödey devrinde de bu Heratlı Müslüman dokumacıların "*bin hânenin*" hâlâ Beşbalık'ta mevcut olduğu söylenmektedir.¹⁸ Beşbalık'taki *nesic* üretim merkezi ile ilgili bilgilere aradan uzun süre geçmiş olmasına rağmen *Yongle dadian*'de ve *Yuanshi*'de de rastlıyoruz. *Yongle dadian*'de 1275 yılında Beşbalık'taki zanaatkarların muhtemelen Kaydu'yla yaşanan sıkıntılar nedeniyle Dadu'ya tehcir edilip burada *nesic* ve diğer kumaş türleri örmeleri için bir büro kurulduğu söylenir.¹⁹ *Yuanshi*'de de, yeri belirtilmeden Beşbalık Bürosu (別失八里局) kurulduğu ve bu büronun görevinin *imparatorluğun istifade etmesi amacıyla* [elbise] *yakası ve kolu için nesic ve diğer tür* [kumaşlar] dokumak olduğu kaydedilmiştir.²⁰ Dolayısıyla 1275'ten sonra başkent Dadu/Hanbalık'ın *nesic* üretim merkezlerinden biri olduğu anlaşılıyor. Fakat o döneme kadar Uygur başkentlerinden Beşbalık bu konumu sürdürüyordu. Marco Polo da her gün Han Balık'a *sadece ipekle yüklü bin arabadan daha fazlasını* geldiğini söyledikten sonra, burada *pek çok altın ve ipek kumaş* üretildiğini belirtmektedir.²¹

Yuanshi 122. *Juan*'da Çinggis Han'ın Buhara ve Semerkant'a karşı seferlerinde yanında bulunan Kereyid Hasan/Asan'ın (哈散納)

Cambridge University Press, Cambridge, 1988, C. 5/9, s. 346. Bu işlem güve kozayı delmeden hemen önce yapılmalıydı. Yuan Devri Çin'i'nde bu işlem için özel makineler kullanılmaktaydı.

¹¹ Bu öldürme yöntemleri ve canlı olarak ipek liflerin çekilmesi işlemi için bkz: Needham, Kuhn, *Science and Civilisation*, s. 337. İpek böceği yetiştiricisinin elinde yeterli deneyimde eleman veya ipek makarası yoksa *krizalit*leri öldürme yoluna gidiyordu. Yorum ve yöntemler için ayrıca bkz: Dieter Kuhn, "Some Notes Concerning the Textile Technology Pictured in the Kêng-chih-t'u", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, C. 130, S. 2 (1980), s. 410.

¹² Bu süreçler görsellerle beraber ayrıntılı olarak Ming Devri'nde (1368-1644) 1637'de yayımlanan, Song Yingxing'in 宋應星 *Tiangong Kaiwu* 天工開物 adlı eserinde işlenmektedir. Bkz: Sung Ying-Hsing, *Chinese Technology in the Seventeenth Century: T'ien-Kung K'ai-Wu*, (çev. E-Tu Zen Sun, Shiou-Chuan Sun), Dover Publications, New York, 1997, s. 36 vd. Ayrıca bkz: Feng Zhao, "Chinese Ancient Loom and Textile Types", *History of Science and Technology in China*, (ed. X. Jiang), Springer Nature Singapore Pte Ltd., Singapore, 2021, C. 4 (A New Phase of Systematic Development of Scientific Theories in China), s. 210 vd. Needham ve Kuhn'un abidevi çalışmasındaki geniş inceleme için bkz: Needham, Kuhn, *Science and Civilisation*, s. 314 vd.

¹³ İ. P. Petruşevskiy, *Zemledelie i Agrarnie Otnoşeniya v İrane XIII-XIV vekov*, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 1960, s. 167.

¹⁴ Igor De Rachewiltz, "The Hsi-yu lu 西遊錄 by Yeh-lü Ch'u-t's'ai 耶律楚材", *Monumenta Serica*, sy 21 (1962): s. 22. Ayrıca bkz: Bretschneider, *Medieval Researches From Eastern Asiatic Sources*, C. 1, Trübner and Co. Ludgate Hill, London, 1888, s. 21, 31n.

¹⁵ Liu Qi 劉祁, *Guiqianzhi* 歸潛志, Zhonghua shuju 中華書局, Beijing, 1983, 13.168. Ayrıca bkz: Bretschneider, *Medieval Researches*, s. 31.

¹⁶ Paul Pelliot, *Notes on Marco Polo (Ouvrage Posthume Publié par Louis Hambis)*, Imprimerie Nationale, Paris, 1959, C. 1, s. 514.

¹⁷ Wang Guowei, *Menggu Shiliao Si Zhong* 蒙古史料四種, Zhengzhong Shuju 正中書局, Taipei, 1975, s. 367. Ayrıca bkz: Arthur Waley, *The Travels of an Alchemist*, George Routledge and Sons Ltd., Londra, 1931, s. 124.

¹⁸ Seyf ibn Muhammad ibn Ya'kub el-Herevi, *Târih-nâme-yi Herât*, (ed. M. Zübeyr es-Siddîki), Baptist Mission Press, Calcutta, 1944, ss. 106-7.

¹⁹ Watt, Wardwell, *When Silk was Gold*, ss. 130-31.

²⁰ YS, 85.2149.

²¹ Marco Polo, *The Description of the World*, (çev. Paul Pelliot ve A. C. Moule), C. 1, George Routledge and Sons Limited, London, 1938, s. 237.

Ögödey devrinde 3 bin hanelik Müslüman zanaatkârı [回回人匠三千戶] Xunmalin (蕪麻林) adlı bölgeye yerleştirdiği söyleniyor.²² Araştırmacıların büyük kısmının Xunmalin'i Reşidüddin'in Sîmâli (سیمالی) kentiyeye eşleştirdiği görülmektedir.²³ Reşidüddin şehri şöyle tanımlıyor: *Bu kentin sâkinlerinin büyük kısmı Semerkantlıdır, Semerkant âdetine göre de pek çok bahçeye şekil verdiler.*²⁴ Reşidüddin ayrıca kentin Dadu ve Kaiping arasındaki üç yoldan²⁵ birinin üzerinde olduğunu söylemektedir. Burada da *nesic* üretimini idare etmek için Xunmalin *Nesic* Bürosu (蕪麻林納失失局) kurulmuştu.²⁶ Zhending, Jining, Yongping, Datong, Baoding, Daning, Yunzhou, Shunde, Xuandefu, Fengshengzhou, Zhongshan, Enzhou gibi tekstil üretim merkezlerinde de bu tip tıllı tekstil dokuma ve boyama büroları mevcuttu.²⁷ Ayrıca *damask* tipi yaldızlı ipek üretiminin ve *dimi* örgülü yaldızlı ipek üretiminin idaresiyle meşgul bürolardan da söz edilmektedir (綾錦局 ve 紋錦局).²⁸

Yine diğer bir koloni merkezi Hongzhou (弘州) idi. Ögödey ve Güyük'ün başkâtiplerinden Çinkay'ın biyografisinde *Batu Bölgeleri'nden* [西域] 300 hanelik altın işlemeli *dimi* tipi ince ipek ören dokumacının ve *Bianjing'den* [Kaifeng] 300 hanelik kaba yün dokumacı zanaatkârın Hongzhou'ya göç ettirildiği ve Çinkay ve torunlarının nesilden nesile bu koloniyi idareyle görevlendirilmiş olduğu anlatılıyor.²⁹ Dolayısıyla Hongzhou daha en başta hem Müslüman hem de Çinli dokumacıların bir araya geldiği ve muhtemelen stil ve tarzlarını kaynaştırdıkları bir yerdi.³⁰ Karakorum ise söylenenin aksine muhtemelen ipek yetiştiriciliği için uygun olmadığından ipek üretim merkezleri arasında değildi. Ama Moğol İmparatorluğu'nun dört bir yanından pek çok zanaatkâr buraya toplanmıştı. Muhtemelen özellikle Çin'den Tergen Postası ile taşınan ipek, burada muhtelif kumaşlara dönüştürülüyordu. Karakorum'da yapılan arkeolojik kazılarda bulunan ipek ve altın kumaşlar, muhtemelen bu üretim yerlerine işaret etmektedir.³¹ 14. yüzyılın başları ve ortalarında başkent Dadu'da 1398 ve Daming'de 1540 hanelik kişi ipek ve altın imalathanelerinde çalışırken Zhenjiang'da yaklaşık 300 hâne yıllık 3561 parça parlak kumaş dokuyordu. Ayrıca Ningbo'da birkaç yüz hane, 25 dokuma tezgâhi ve muhtelif boyama tesisleri aracılığıyla 3291 parça altın kumaş dokuyordu. Nanjing ise muhtemelen en büyük imalathanelere sahipti. 154 dokuma tezgâhi aracılığıyla 3000 haneden daha fazlası ipek ve altın kumaşlar dokuyor ve yılda 4527 parça ipek dokuyabiliyorlardı.³² Çinli zanaatkârlar tarafından oluşturulmuş, daha Li Zhichang ve Changchang'un seyahatleri sırasında (1220-1221) mevcut olan Çinkay Balagasun'dan da (鎮海 八刺喝孫) söz edilmektedir. Fakat Li Zhichang bu kolonide

örgü işiyle uğraşan kişilerin mevcut olup olmadığına yönelik kesin bir kayıta bulunmuyor.³³

Marco Polo'ya göre 13. yüzyılın ikinci yarısında Ceneviz ticaret gemileri Karadeniz vasıtasıyla Hazar Denizi'ne inmişlerdi ve ana hedefleri muhtemelen Gilan'da üretilen ve bu yüzden Marco Polo'nun *geele* olarak adlandırdığı ipek idi. Gilan ipeği o sırada uluslararası ticaretin metâllarından biri hâline gelmişti.³⁴ Ham Gilan ipeği, ayırt edici kızıl et renginden ötürü *seta carnia* [etimsi ipek] olarak da adlandırılabilirdi.³⁵ Yine Marco Polo'nun şahitliğine göre Moğol devrinde, dönemin uluslararası ticaretinin merkezlerinden biri olan Tebriz'de pahalı ipekler ve altın kumaşlar üretiliyordu. Daha sonra ise 13. yüzyılın sonlarında inşa edilen Sultanıye de aynı konumdaydı.³⁶ 13. yüzyılın ilk çeyreğinde derlenen anonim Farsça *Aca'ib ed-Dünya* adlı eserde ise Tebriz üretimleri arasında atlaslar, altın örgülü brokarlar, pamuklular, ipek kumaşlar, *damasklar*, *hazzlar* (Arapça "ipek" anlamına gelir.), altın iplikle örülmüş kırmızı örtüler sayılıyor.³⁷ Marco Polo altın kumaşların ve ipeklilerin üretildiği yerler arasında ayrıca Yezd'i (İasd), Musul'u, Chengdufu'yu (Sindufu), Suzhou'u (Sugiu), Gürcistan'ı, Bağdat'ı, Wuwei'i (Ergiuul), Anqing'i (Namghin), Zhenjiangfu'yu (Cinghianfu) sayıyor (Harita 1).³⁸ Moğollardan önce, 12. yüzyılın ve 13. yüzyıl'ın ilk yarısının coğrafi bilgilerini içeren *Zhu Fan Zhi*'de 諸蕃志 de altın işlemeli kumaş üretiminin Bağdat'ın yerli üretimleri arasında olduğu söyleniyor. Anadolu'da ise 40 bin ailenin yaldızlı ipek (錦) örmek için işe koşulmuş bulunduğu ve bölgenin üretimleri arasında altın ve ipek şeritli kumaşların bulunduğu bu Çince kaynaktan anlatılmaktadır.³⁹

Hamdullah Kazvini ise İran'da ipekçiliğin olduğu bölgeler arasında Yezd'i, Bişâpûr'u, Tursiz'i, Günabâd'ı, Zirkuh'u, Horasan'da Haf ve Zave'yi, bütün Gürgan'ı, kısmen Asterabâd'ı, Mazenderan'da Kebud-Came'yi, Gilan'da Reşt, Lahican ve Fumen'i sayıyor. Muhtemelen Gilan'da Şeft ve Neyser'de de ipekçilik vardı. Kazvini ayrıca İlhanlıların İran'da yer almayan ipek üretiminin mevcut olduğu bölgeleri arasında sadece Şirvan'daki Kabalu'yu anmaktadır. Muhtemelen Yezd haricinde Kazvini'nin saydığı diğer yerlerde ipek örgücülüğü değil ham ipek üretimi gerçekleştiriliyordu.⁴⁰ *Aca'ib ed-Dünya*'nın yazarı da Kafkasya'ya yakın Arran'daki Barda'a (Berde) kentinde ham ipek ve ipek kumaş üretiminden bahsetmektedir.⁴¹ Horasan'da Haf ve Zave dışında özellikle Serbedârî Devleti içerisinde ipekçilik yaygındı.⁴² Moğolların bu bölgelerden de *Hubçiri/Khubçiri* adı altında ipek vergileri aldığını düşünebiliriz. Özellikle ipek vergileri ve daha Song

²² YS, 122.3016.

²³ Örneğin bkz: Allsen, *Commodity and Exchange*, s. 42.

²⁴ Raşid-ad-din, *Sbornik Letopisey*, (çev. Yu. P. Verhovskiy), İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva, 1960, C. 2, s. 176.

²⁵ Dadu ve Shangdu (eski adı Kaiping) arasında aslında dört yol mevcuttu. Bunlar için bkz: Ye Xinmin, "Yuan Shangdu de Yizhan 元上都的驛站", *Mengushi Yanjiu* 蒙古史研究, S. 3 (1989), ss. 81-82.

²⁶ YS, 89.2263.

²⁷ Bu bürolar için bkz: David M. Farquhar, *The Government of China Under Mongolian Rule (A Reference Guide)*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1990, ss. 209-14.

²⁸ YS, 89.2262-2263.

²⁹ YS, 120.2964. Thomas T. Allsen bu pasajı muhtemelen hatalı şekilde "hâne" yerine "kişi" ve "altın işleme" yerine "kuyumcu" olacak şekilde tercüme ediyor. Bkz: Allsen, *Commodity and Exchange*, s. 43.

³⁰ Bu koloniler hakkındaki özet bilgiler için ayrıca bkz: Xinru Liu, *The Silk Road in World History*, Oxford University Press, New York, 2010, s. 120 vd.

³¹ L. A. Evtuyhova, "İzdeliya Različnih Remesel Kara-Koruma", *Drevnemongol'skie Goroda*, (ed. S. V. Kiselev), İzdatel'stvo "Nauka", Moskva, 1965, s. 289 vd.

³² Bu değerler için bkz: Feng Zhao, "Silk Artistry of the Yuan Dynasty", *Chinese Silks*, (ed. Dieter Kuhn), Yale University Press, New Haven, 2012, ss. 329 ve 511, 8n, 9n, 10n.

³³ Guowei, *Menggu Shiliao Si Zhong*, s. 284.

³⁴ H. A. Menandyan ve N. G. Garsoyan, *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, Livraria Bertrand, Lisbon, 1965, s. 190.

³⁵ A. G. Emanov, *Mejdu Polyarnoy Zvezdoy i Poludennim Solntsem: Kafa v Mirovoy Torgovle XIII-XV vekov*, Aleteyya, Sankt-Peterburg, 2018, s. 147.

³⁶ Menandyan ve Garsoyan, *The Trade and Cities*, s. 189, 197.

³⁷ L. P. Smirnova, "Adjâ" ib Ad-Dunyâ (Çüdesa Mira), İzdatel'skaya Firma "Vostochnaya Literatura", Moskva, 1993, s. 193.

³⁸ Marco Polo, *The Description*..., s. 33, 98, 100, 101, 179, 266, 316, 322, 324. Marco Polo'nun bahis konusu ettiği yerlerin asıl okunuşu ve çağdaş karşılıkları için bkz: Stephen G. Haw, *Marco Polo's China: a Venetian in the Realm of Khubilai Khan*, Routledge, London and New York, 2006, ss. 90, 98, 116-18.

³⁹ Friedrich Hirth, W. W. Rockhill, *Chau Ju-Kua: His Work on the Chinese and Arab Trade in the Twelfth and Thirteenth Centuries, Entitled Chu-fan-chi*, Printing Office of the Imperial Academy of Sciences, St. Petersburg, 1911, ss. 103, 141.

⁴⁰ Kazvini'nin bu söylemleri ve görüş için bkz: Petruşevskiy, *Zemledelie i Agrarnie*..., s. 169.

⁴¹ Smirnova, "Adjâ" ib Ad-Dunyâ..., s. 190.

⁴² Serbedârîler hakkında bkz: Derya Coşkun, *Serbedârî Devleti'nin Siyasî, İktisadî ve İktisadî Tarihi (1336-1382)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2016.

Hanedanı ele geçirilmeden önce onlardan alınan ipek haraçları ile ipeğin Moğollar açısından işesi bir mesele değildi. Altın ipek dokumak için ise ipek miktarı kadar altın miktarına ihtiyaç duyulmuyordu. Zaten Yuan Çin'i de muhtelif bölgelerdeki altın madenlerini çeşitli devlet kurumları ve monopoller ile işleme açmıştı.

Moğol İmparatorluğu'nda Saray İmalathaneleri

Moğol İran'ının üretim açısından en önemli özelliklerinden biri Moğol soyluları ve ordusuna hizmet için "kârhâne [کارخانه]" denen saray imalathanelerinin oluşturulmuş olmasıdır. Bunlar doğrudan sarayın kontrolü altındaydı. Bu tip imalathanelerde özellikle Moğolların arzuladıkları silah ve zırhların yanında, deri metalar ve tekstil ürünleri üretiliyordu. Moğol devri imalathanelerinde köle emeğinin kullanılıyor olması (ilerleyen yıllarda azalmasına rağmen), bu devre kadar İran'da tekstil üretiminin gerçekleştirildiği *dârü't-tirâz* denen mekânlardan keskin bir farklılık oluşturmaktadır.⁴³

Cüveynî, bugün Kuzeydoğu İran'da Kûçân olarak bilinen, Kâbuşân kentinin ilk Moğol istilası devrinde meydana gelen harabe durumunu Hülegü'ye bildirdiğinde, kenti yeniden kalkındırmak isteyen Hülegü, hazinedeki paralarla binaları restore etmenin ve bir pazar kurmanın yanında kente *kârhâneler* [کارخانه] de inşa ettirmişti.⁴⁴ Bunlar arasında dokumacıların olması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca El-Ömerî'nin aktardığına göre Altan Ordo⁴⁵ hükümdarı Berke Han, Abaka'dan, Tebriz'de kendisi için kumaşlar öreceği *kârhâneler* [کارخانه] inşa ettirmesini istemişti. Abaka bunu kabul etti ve imalathaneler açıldı. İki arasında savaşı döneminde bir ara Abaka tarafından yıkılmalarına rağmen daha sonra tekrar açılan bu imalathaneler Altan Ordo'dan getirilen hammaddeler ile Kıpçaklar için kumaş üretimini devam ettirmişti.⁴⁶

Kısa bir zaman içinde Karakorum'un idaresinden ayrı bir hayat sürmeye başlayan Altan Ordo, Volga ve kolu Ahtuba Nehri'nde önemli kentler kurmuştu. Altan Ordo'nun ticaret ve üretim bakımından önemli kentleri ve yerleşimleri arasında iki Saray (genelde Tsarevskoe Gorodişçe ve Selitrennoe Gorodişçe denen kazı alanlarıyla özdeşleştirilir), Belcimen (Vodyanskoe Gorodişçe ile özdeşleştirilir), Ügek (Saratov'un güneyinde), yine Aşağı Volga'da Şareniy Bugor arkeolojik alanı (genelde Altan Ordo Devri'ndeki Hacı Tarhan kentiyle eşleştirilir), Volgograd'daki Meçyotnoe Gorodişçe (Tortanlı?), Don kıyısındaki yerleşimler, Ural kıyısındaki özellikle Sarayçık kenti, Batı Sibiry'a'da İrtiş'teki İsker, Kuzey Kafkasya'daki büyük merkez Macar, Yukarı Volga'daki Bulgar, Harezmi'deki Ürgenç, Kırım'daki Tana sayılabilir.⁴⁷ Fakat dokuma imalathaneleri muhtemelen iki Saray'da çok daha yoğundu. Çünkü Moğollar Orta Asya'dan, Rus' bölgesinden, Kafkasya'dan, Kırım'dan ve Bulgar'dan bin zanaatkârı Aşağı Volga'da kurdukları kentlere zorla

iskân ettirmişler ve burada pek çok imalathâne (*kârhâne*) inşa etmişlerdi.⁴⁸

Tıpkı İlhanlılardaki gibi Altan Ordo hayatında da muhtelif işlerle uğraşan saray imalathaneleri ve zanaatkar toplulukları mühim rol oynuyordu. Bunlar arasında özellikle seramik üretimi, cam işçiliği, metalürji başı çekmektedir. Fakat El-Ömerî'nin kaydının imâ ettiği ve Yakubovskiy'nin dediği gibi, Saray kentindeki imalathanelerde dokuma ve örgü işi de önemli bir yer tutuyorsa da ipekli kumaş konusundaki temel ihtiyaç Kafkasya, İran ve Çin'den gelen ithal mallar ile karşılanıyordu.⁴⁹ Arkeolojik buluntular bu konuda temel belirleyici olsa da bulunan ipekli materyallerin Altan Ordo'daki imalathaneler tarafından mı üretildiği, yoksa ithal mi olduğunu tam olarak belirleyebilmek zor gözükmektedir. Fakat arkeolojik kıyafet kalıntılarının ve yazılı kaynakların gösterdiği gibi İpek Yolu üzerinde önemli kentlere sahip bulunan Altan Ordo'ya, genel olarak hâlihazırda dokunmuş elbiseler yerine kumaşlar ve ham ipek ile iplik ve yumak hâlindeki pamuk gibi ham materyaller ihraç ediliyordu. Bu materyaller daha sonra Altan Ordo imalathanelerinde ipekli elbiselere dönüştürülüyordu.⁵⁰

İlhanlıların pek çok kentinde imalathanelerin mevcut olduğunu yukarıda söylemiştik. Örneğin İlhan Teküder zamanında (h.? 1282-84) kıyafet üreten imalathaneler Nişabur'da, Tüs'ta, İserayin'de mevcuttu ve diğer İlhanlı hükümdarları zamanında da üretimlerini devam ettirmişlerdi.⁵¹ Gazan Han Devri'nde (-) gerileyen bu tip imalathanelerin yerini daha sonra Ebu Sa'id Devri'nde (h. 1316-1335) *beytü'l-amel* denen yeni tip saray imalathaneleri almıştı. Bu imalathanelerde silah ve teçhizatın yanı sıra kıyafetler ve muhtelif kumaşlar, özellikle altın örgülü brokarlar, *tafta* kumaşlar, *damasklar*, pamuklular vs. üretilmekteydi. İsminin yanı sıra *beytü'l-amel*'i *kârhânen*den ayıran önemli özelliklerden biri ise köle emeği yerine özgür kişilerin kullanılıyor olmasıydı.⁵²

İlhanlı ve Altan Ordo bölgelerinde, bu tip saray imalathanelerinde çalışan kişileri Yuan Hanedanı'ndaki *saray zanaatkarları*'na (官匠) benzetmek mümkündür. Nüfus sayımları sırasında Yuan Devri'nde bazı aileler *zanaatkar aileleri* (匠戶) olarak bölümlendirilmişti.⁵³ Yuan Çin'indeki bu *zanaatkar haneleri* ise üç kategoriye ayrılmaktaydı: *Saray zanaatkarları* (官匠), *ordu zanaatkarları* (軍匠) ve *sivil zanaatkarlar* (人匠). Zanaatkarlık babadan oğula geçiyordu ve bunun dışına çıkmak yasaklanmıştı. Yuan Devri'nde Saray'ın kumaş ihtiyacı çoğunlukla *saray zanaatkarları* ve *sivil zanaatkarlar* içerisindeki dokumacılar tarafından karşılanmaktaydı. *Saray zanaatkarları* Saray'a ait imalathanelerde çalışıyor ve bu imalathaneler için gerekli hammadde ve gereçler hükümet tarafından karşılanıyordu. Bu zanaatkarların temel işi Saray'a hizmet olduğu için, hükümet tarafından belli yiyecek, kıyafet, kâğıt para ve tuz istihkakları bu zanaatkarlara veriliyordu. "Sivil zanaatkarlar" ise

⁴³ R. K. Kiknadze, "İz İstorii Remeslennogo Proizvodstva (Karhane) v İrane XIII-XIV vv.", *Blijniy i Sredniy Vostok: Sbornik Statey*, (ed. A. İ. Falina), İzdatel'stvo Vostočnoy Literatury, Moskva, 1962, s. 50.

⁴⁴ Alau'd-din Ata Melik Cüveynî, *Ta'rih-i Cihângüşâ*, (ed. Mirza Muhammed ibn Abdu'l-vahhab Kazvîni), Luzac and Co., London, 1937, C. 3, s. 105. Ayrıca bkz: Juvaini, *The History of World Conqueror*, (çev. John Andrew Boyle), Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1958, C. 2, s. 617.

⁴⁵ Moğol İmparatorluğu'nun Kıpçak bozkırında hüküm süren bu parçası, genellikle Türkçe literatür içerisinde *Altın Orda* olarak isimlendirilir. Fakat Orta Moğolcada "altın" kelimesi *altan*, "merkez, karargâh, çadır" kelimeleri ise *ordo* ile ifade edilmekteydi. Dolayısıyla bu makalede daha doğru olduğunu düşündüğümüz *Altan Ordo*, yani "altın karargâh" kullanımını yeğledik.

⁴⁶ Ahmad Ibn-Yahyâ Ibn-Fađlallah al-'Umari, *Das mongolische Weltreich: Al-Umari's Darstellung d. mongol. Reiche in seinem Werk Masâlik al-abşâr fi mamâlik al-amşâr*, (çev. Klaus Lech), Harrassowitz, Wiesbaden, 1968, s. 144, Arapça metin s. 78. Rusça tercüme için bkz: B. E. Kumekov, A. K. Muminov, *İstoriya Kazahstana v Arabskih Istočnikah (Sbornik Materialov, Otnosyaşchisya k İstorii Zolotoy Ordu: İzveçeniya iz Arabskih Soçineniy, Sobranie V. G. Tizengauzenom Pererabotannoe i Dopolnennoe İzdanie)*, Dayk-Press, Almatı, 2005, C. I, ss. 50-51.

⁴⁷ Altan Ordo kentleri ve yerleşimleri için bkz: G. A. Fedorov-Davidov, *Zolotoordnskie Goroda Povolj'ya*, İzdatel'stvo Moskovskogo Universiteta, Moskva, 1994, ss. 20-42.

⁴⁸ Fedorov-Davidov, *Zolotoordnskie Goroda...*, s. 10.

⁴⁹ B. D. Grekov, A. Yu. Yakubovskiy, *Zolotaya Orda i Ee Padenie*, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 1950, ss. 146-47. Ayrıca bkz: A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, (çev. Hasan Eren), 2. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1976, s. 126.

⁵⁰ L. F. Nedaşkovskiy, "Remeslo Zolotoy Ordu", *Problemi İstorii, Filologii, Kul'turi*, C. 3, S. 41 (2013), s. 149.

⁵¹ Raşid-ad-din, *Sbornik Letopisey*, (çev. A. K. Arends), İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 1946, C. 3, s. 104. Ayrıca bkz: Kiknadze, "İz İstorii Remeslennogo...", s. 51.

⁵² Kiknadze, "İz İstorii Remeslennogo...", ss. 54-55. Moğol fetihleri döneminde, 13. yüzyıldaki köle emeğinin, 14. yüzyıl içerisinde Altan Ordo'da da feodal bağlarının emeğine dönüştüğü ile ilgili bkz: Fedorov-Davidov, *Zolotoordnskie Goroda...*, s. 13, 14.

⁵³ Farquhar, *The Government of China...*, s. 6.

adlarından da anlaşıldığı gibi üretimlerini ve mallarının ticaretini bağımsızca gerçekleştirebiliyor ve temelde kendileri için üretim yapıyorlardı. Fakat belli durumlarda Hükümet, “sivil zanaatkârlara da üretim işi verebiliyor ve ürettikleri metalara, yiyecek ve para karşılığında el koyabiliyordu. Fakat anlaşılan o ki İran'daki *kârhânelerin* aksine Yuan saray imalathanelerinde çalışanlar köle değildiler ve sivillerin sahip olmadığı belli ayrıcalıkları vardı. Örneğin Yuan İmparatorluğu'ndaki zanaatkârlar angaryadan ve ipek vergilerinden muaftılar.⁵⁴ Muhtemelen Çin'de ipekli kumaş üretimiyle ilgilenen saray imalathanelerinde yoğun bir iş bölümlenmesi mevcuttu ve muhtelif işlemler (ipeğin elde edilmesi, iplik hâline getirilmesi, kumaş dokuması ve boyama gibi) aynı üretim tesisi içerisinde gerçekleştiriliyordu.⁵⁵

Sonuç

Moğol İmparatorluğu, kendinden evvelki göçebe konfederasyonlar gibi önce lüks metâları yağma ve ticaretle elde etmişse de bu göçebe boy birliğinin kısa bir sürede imparatorluğa dönüşmesiyle, tekstil üretimini devamlı ve yoğun bir hâle getirme ihtiyacı doğmuştu. *Pax Mongolica* dönemi diyebileceğimiz 13. yüzyılın ortası ile 14. yüzyılın ortasını kapsayan dönemde, Avrasya boyunca teknolojik, ticari ve kültürel etkileşimler zirve dönemini yaşamıştı. Doğu-Batı arasındaki nispeten ulaşım kolaylığı; *ortogh* adı verilen tüccar grupları, seyyahlar ve elçiler için elverişli, interaktif bir ortam oluşturmuştu. Bu durum Moğol İmparatorluğu'nun toprak genişliğinin veya Moğolların ulaşımaya (*Yam/Cam*) verdikleri önemin bir yan ürünü olmaktan ziyade Moğolların bilerek gerçekleştirmeye çalıştıkları, pratik sonuçları olan bir hedefti. Moğol elit sınıfı arasında yoğun bir şekilde kullanılan kıyafetleri ve kumaşları (özellikle altın işlemeli ipekler) elde edebilmek için muhtelif tekstil kolonileri oluşturulmuştu. Moğolların bir kenti ele geçirdikten sonra genel itibarıyla zanaatkârlara, doktorlara ve mühendislere aman vererek onları soylu sınıf arasında bölüştürdükleri bilinmektedir. *Ger-ün köbegüd* adı verilen bu kişiler bağlı buldukları hâneye kendi işleri ile hizmet etmekle yükümlü kılınıyordu. Fakat Moğollar bunlar dışında tekstil ihtiyaçlarını devamlı kılmak amacıyla muhtelif bölgelerde tekstil kolonileri oluşturdular. Bu kolonilerin bazılarında hem Müslüman tekstil üreticileri hem de Çinliler bir arada idi. Bu da teknolojik ve kültürel transferlerin yoğunlaşmasını sağlıyordu. Yenisey bölgesi gibi uç sayılabilecek bir coğrafyaya zorunlu göç ile yerleştirilen Çinli dokumacılar özellikle muhtelif stillerde ipekli kumaş örmekle yükümlülerdi. Hem İlhanlı hem Altan Ordo hem de Yuan coğrafyasında başlıca görevi Saray halkı için gerekli kıyafetleri ve kumaşları sağlamak olan “saray imalathaneleri” oluşturulmuştu. İlk başta köle emeğinin kullanıldığı bu imalathanelerdeki zorunlu işgücü emeği, daha sonra bağımsız işgücü emeğine evrilecekti. Fakat Yuan saray imalathaneleri ve burada çalışan zanaatkârlar imparatorluğun diğer bölgelerindekilere kıyasla çok daha fazla ayrıcalığa ve muafiyete sahipti. Normal zamanlarda ise ticari üretim yapan özel imalathanelerden vergi yoluyla bu tip metâlar temin ediliyordu. Makalemiz, Moğolların tekstil üretimine verdikleri önemi göstermenin dışında daha sonra silah üretimi, metalürji, seramik üretimi gibi çeşitli işlerle uğraşan saray imalathanelerinin de daha detaylı bir şekilde incelenmesi ihtiyacı olduğunu akla getirmektedir. Tekstil için özel koloniler kuran Moğol İmparatorluğu silah, seramik, cam vs. üretimi için de aynı yola başvurmuş ve yine temelde saray imalathaneleri ve özel vergilendirmeler vasıtasıyla bunları tedarik etme yoluna gitmiştir.

⁵⁴ Chü Ch'ing-Yüan, “Government Artisans of the Yüan Dynasty”, *Chinese Social History: Translations of Selected Studies*, (ed. ve çev. E-Tu Zen Sun,

John De Francis), Octagon Books, New York, 1966, ss. 234-40, 245. Ayrıca bkz: Allsen, *Commodity and Exchange in the Mongol Empire*, s. 32.

⁵⁵ Chü Ch'ing-Yüan, “Government Artisans of the Yüan...”, s. 241.

KISALTMALAR

YS (Song Lian 宋濂, *Yuanshi* 元史, (ed. Yang Jialuo 楊家駱), Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing, 1976)

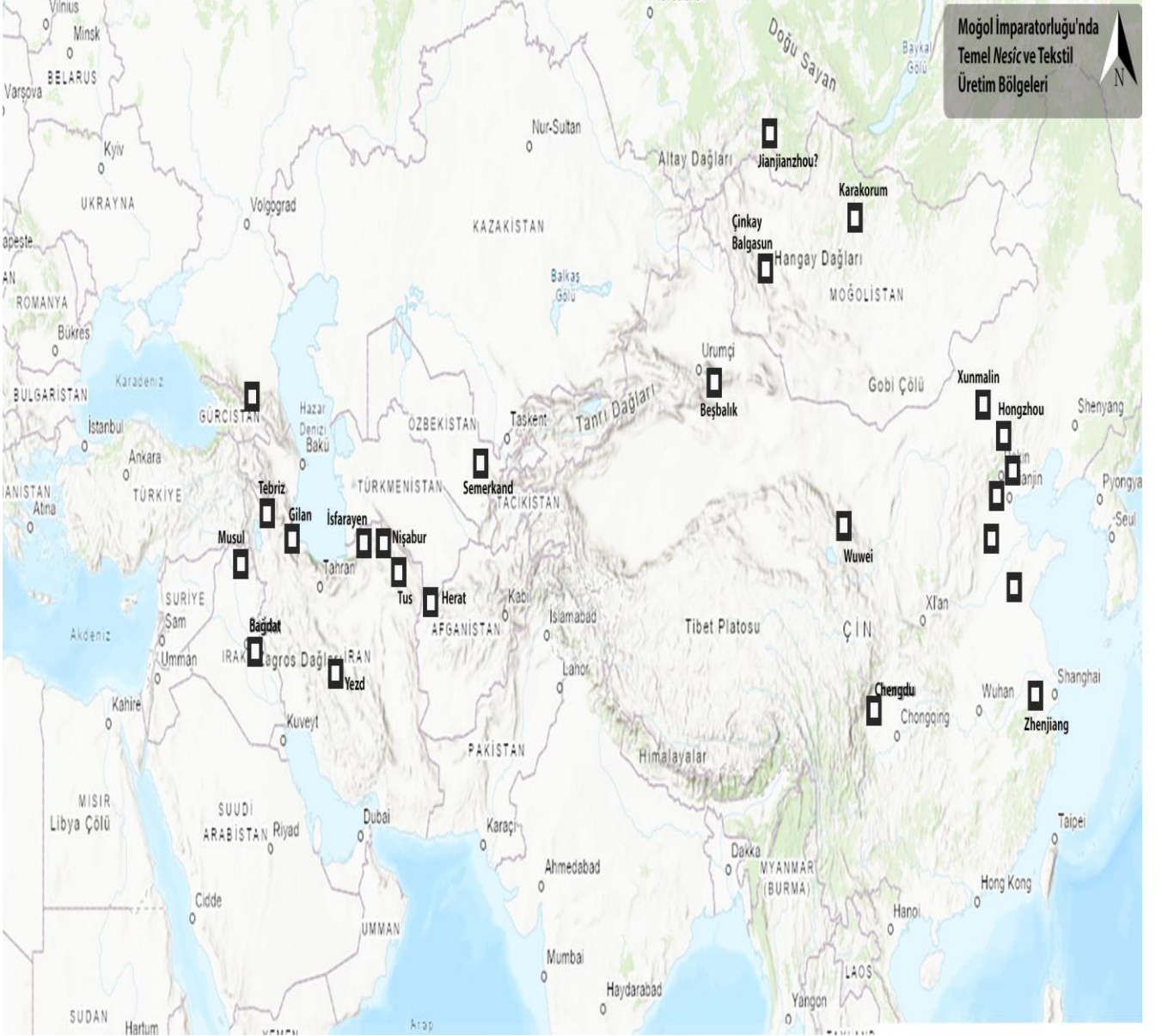
KAYNAKÇA

- Al-'Umarī, Aḥmad Ibn-Yaḥyā Ibn-Faḍlallāh, *Das mongolische Weltreich: Al-Umarī's Darstellung d. mongol. Reiche in seinem Werk Masālik al-abṣār fī mamālik al-amṣār*, (çev. Klaus Lech), Harrassowitz, Wiesbaden, 1968.
- Allsen, Thomas T., *Commodity and Exchange in the Mongol Empire: A Cultural History of Islamic Textiles*, Cambridge University Press, 1997.
- , “Population Movements in Mongol Eurasia”, *Nomads as Agents of Cultural Change*, (ed. Reuven Amitai, Michal Biran), University of Hawai'i Press, Honolulu, 2014, s. 119-52.
- Bretschneider, *Medieval Researches From Eastern Asiatic Sources*, C. 1, Trübner and Co. Ludgate Hill, London, 1888.
- Chü [Ju], Ch'ing-Yüan [Qingyuan], “Government Artisans of the Yüan Dynasty”, *Chinese Social History: Translations of Selected Studies*, (çev ve ed. E-Tu Zen Sun, John De Francis), Octagon Books, New York, 1966, s. 234-46.
- Coşkun, Derya, *Serbedârî Devleti'nin Siyasî, İçtimai ve İktisadî Tarihi (1336-1382)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2016.
- Cüveynî, Alau'd-din Ata Melik, *Ta'rih-i Cihângüşâ*, C. 3, (ed. Mirza Muhammed ibn Abdu'l-vahhab Kazvîni), Luzac and Co., London, 1937.
- de Rachewiltz, Igor, “The Hsi-yu lu 西遊錄 by Yeh-lü Ch'u-ts'ai 耶律楚材”, *Monumenta Serica*, S. 21 (1962), s. 1-128.
- El-Herevî, Seyf ibn Muhammad ibn Ya'kub, *Târihnâme-yi Herât*, (ed. M. Zübeyr es-Siddikî), Baptist Mission Press, Calcutta, 1944.
- Emanov, A. G., *Mejdu Polyarnoy Zvezdoy i Poludennim Solntsem: Kafa v Mirovoy Torgovle XIII-XV vekov*, Aleteyya, Sankt-Peterburg, 2018.
- Evtyuhova, L. A., “İzdeliya Različnih Remesel Kara-Koruma”, *Drevnemongol'skie Goroda*, (ed. S. V. Kiselev), İzdatel'stvo “Nauka”, Moskva, 1965, s. 274-97.
- Farquhar, David M., *The Government of China Under Mongolian Rule (A Reference Guide)*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1990.
- Fedorov-Davıdov, G. A., *Zolotoordınskie Goroda Povolj'ya*, İzdatel'stvo Moskovskogo Universiteta, Moskva, 1994.
- Grekov, B. D. ve A. Yu. Yakubovskiy, *Zolotaya Orda i Ee Padenie*, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 1950.
- Haw, Stephen G., *Marco Polo's China: a Venetian in the Realm of Khubilai Khan*, Routledge, London and New York, 2006.
- Hirth, Friedrich ve W. W. Rockhill, *Chau Ju-Kua: His Work on the Chinese and Arab Trade in the Twelfth and Thirteenth Centuries, Entitled Chu-fan-chi*, Printing Office of the Imperial Academy of Sciences, St. Petersburg, 1911.
- Juvaini, *The History of World Conqueror*, (çev. John Andrew Boyle), C. 2, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1958.
- Kiknadze, R. K., “İz İstorii Remeslennogo Proizvodstva (Karhane) v İrane XIII-XIV vv.”, *Blijniy i Sredniy Vostok: Sbornik Statey*, (ed. A. İ. Falina), İzdatel'stvo Vostoçnoy Literaturı, Moskva, 1962, s. 47-56.
- Kuhn, Dieter, “Some Notes Concerning the Textile Technology Pictured in the Kêng-chih-t'u”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, C. 130, S. 2 (1980), s. 408-16.
- Kumekov, B. E. ve A. K. Muminov, *İstoriya Kazahstana v Arabskih İstoçnikah (Sbornik Materialov, Otnosyaşçihya k İstorii Zolotoy Ordu: İzvleçeniya iz Arabskih Soçineniy, Sobranie V. G. Tizengauzenom Pererabotannoe i Dopolnennoe İzdanie)*, C. I, Dayk-Press, Almatı, 2005.
- Lian, Song 宋濂, *Yuanshi* 元史, (ed. Yang Jialuo 楊家駱), Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing, 1976.
- Liu, Xinru, *The Silk Road in World History*, Oxford University Press, New York, 2010.

- Lunde, Kristin Scheel, *13th – 14th Century Yuan and Mongol Silk-Gold Textiles: Transcultural Consumption, meaning and reception in the Mongol Empire and in Europe*, Department of the History of Arts and Archaeology SOAS, London University, PhD, 2017.
- Mao, Huiwei, “Comparative Study of Nasij and Jin Duan zi of Mongol Period”, *Asian Social Science*, C. 16, S. 5 (2020), s. 13-18.
- Marco Polo, *The Description of the World*, (çev. Paul Pelliot ve A. C. Moule), C. 1, George Routledge and Sons Limited, London, 1938.
- Menandyan, H. A. ve N. G. Garsoyan, *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, Livraria Bertrand, Lisbon, 1965.
- Nedaşkovskiy, L. F., “Remeslo Zolotoy Ordi”, *Problemi İstorii, Filologii, Kul'turı*, C. 3, S. 41 (2013), s. 136-55.
- Needham, Joseph, Dieter Kuhn, *Science and Civilisation in China (Chemistry and Chemical Technology)/(Textile Technology: Spinning and Reeling)*, C. 5/9, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.
- Oğuz, Anıl Yasin, *Çinli Zhang Dehui'in Prens Kubilay'ın Yaz Kampına Yolculuğu (1247-1248)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2021.
- Pelliot, Paul, *Notes on Marco Polo (Ouvrage Posthume Publié par Louis Hambis)*, C. 1, Imprimerie Nationale, Paris, 1959.
- Petruşevskiy, İ. P., *Zemledelie i Agrarnie Otnoşeniya v İrane XIII-XIV vekov*, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 1960.
- Poppe, N. N., *Mongol'skiy Slovar' Mukaddimat Al-Adab (Çast' I-II) (Trudi İnstituta Vostokovedeniya XIV)*, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 1938.
- Raşid-Ad-Din, *Sbornik Letopisey*, (çev. A. K. Arends), C. 3, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 1946.
- , *Sbornik Letopisey*, (çev. Yu. P. Verhovskiy), C. 2, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 1960.
- Smirnova L. P., *“Adjâ” ib Ad-Dunyâ (Çudesâ Mira)*, İzdatel'skaya Firma “Vostoçnaya Literatura”, Moskva, 1993.
- Şahin, Uğur, *Rasulid Hexaglot: The King's Dictionary'nin Moğolca Söz Varlığı*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Sung [Song], Ying-Hsing [Yingxing], *Chinese Technology in the Seventeenth Century: T'ien-Kung K'ai-Wu*, (çev. E-Tu Zen Sun, Shiou-Chuan Sun), Dover Publications, New York, 1997.
- Qi, Liu 劉祁, *Guiqianzhi 歸潛志*, Zhonghua shuju 中華書局, Beijing, 1983.
- van den Wyngaert, P. Anastasius, *Sinica Franciscana I: Itinera et Relationes Fratrum Minorum Saeculi XIII et XIV*, Quaracchi-Firenze, 1929.
- Waley, Arthur, *The Travels of an Alchemist*, George Routledge and Sons Ltd., Londra, 1931.
- Wang, Guowei, *Menggu Shiliao Si Zhong 蒙古史料四種*, Zhengzhong Shuju 正中書局, Taipei, 1975.
- Watt, James C. Y., Anne E. Wardwell, *When Silk was Gold: Central Asian and Chinese Textiles*, The Metropolitan Museum of Art, New York, 1998.
- Yakubovskiy, A. Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü*, (çev. Hasan Eren), 2. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1976.
- Ye, Xinmin, “Yuan Shangdu de Yizhan 元上都的驛站”, *Menggu Shi Yanjiu 蒙古史研究*, S. 3 (1989), s. 80-87.
- Zhao, Feng, “Chinese Ancient Loom and Textile Types”, *History of Science and Technology in China*, C. 4 (A New Phase of Systematic Development of Scientific Theories in China), (ed. X. Jiang), Springer Nature Singapore Pte Ltd., Singapore, 2021, s. 205-55.
- , “Overview of Textile Technology in Ancient China”, *History of Science and Technology in China*, C. 4 (A New Phase of Systematic Development of Scientific Theories in China), (ed. X. Jiang), Springer Nature Singapore Pte Ltd., Singapore, 2021, s. 107-30.

——, “Silk Artistry of the Yuan Dynasty”, *Chinese Silks*, (ed. Dieter Kuhn), Yale University Press, New Haven, 2012, s. 327-68.

EKLER

Harita 1 Tarafımızdan Hazırlanan Moğol İmparatorluğu'nda Başlıca İpek ve Tekstil Üretim Merkezleri. İpek üretimi doğal olarak Çin'de çok daha yaygın ve geniş çaplı gerçekleştiriliyordu.

EXTENDED ABSTRACT

Although the Mongol Empire, like the previous nomadic confederations, first acquired luxury commodities through looting and trade, the need to make textile manufacturing continuous and intense arose with the transformation of this nomadic tribe union into an empire in a short time. In the period between the middle of the 13th century and the middle of the 14th century, which we can call the *Pax Mongolica* period, technological, commercial and cultural interactions throughout Eurasia experienced their peak period. The relative ease of transportation between East and West created an interactive environment suitable for merchant groups called *ortogh*, travelers and ambassadors. Rather than being a by-product of the Mongol Empire's breadth of territory or the Mongols' emphasis on transportation (*Yam/Jam*), it was a goal the Mongols deliberately sought to achieve. Various textile colonies were established in order to obtain clothes and fabrics (especially gold-embroidered silks, *nasij*) used extensively among the Mongolian elite. It is known that after the Mongols captured a city, they generally spared the craftsmen, doctors and engineers and divided them among the nobility. These people, called *Ger-ün köbegüd*, were obliged to serve their households with their own profession. The Mongols generally called the craftsmen *uran*, plural *urad*. The Mongols additionally established textile colonies in various regions in order to maintain their textile needs. In some of these colonies, both Muslim textile manufacturers and Chinese were together. This enabled the intensification of technological and cultural transfers in terms of weaving. Chinese weavers, who were placed in an extreme geography such as the Yenisei Region with forced migration, were responsible for weaving silk fabrics in various styles. The most important of the textile colonies created by the Mongols through forced migration were Jianjianzhou, Beshbaliq, Xunmalin and Hongzhou. Weaver craftsmen from many different ethnic backgrounds were also present in important places such as Karakorum and Hanbalik. Apart from the special colonies formed by the Mongols, there were various regions dealing with the manufacturing of silk fabric or raw silk from the pre-imperial period. Although weaving was mostly carried out in China, it was also carried out intensively in Khorasan, Serbedari State, Gurgan, Tabriz, Baghdad, Gilan etc. Apart from the colonies and the regions dealing with weaving, there were palace workshops in Yuan China, Ilkhanate and Altan Ordo (Golden Horde) geography, called Persian *kârhâne*. These workshops, which were engaged in various works such as metallurgy, ceramics and weaving, were producing directly for the palace. The need for tools, equipment and supplies of these workshops or factories was also met directly by the Palace. In the geography of Golden Horde and Ilkhanate, until the 14th century, the labour force in these factories was provided by slave labour. However, in Yuan China, artisans serving especially for the palace were exempt from various taxes. Therefore, it is possible to see the court artisans in Yuan China as a much more privileged class compared to those in other parts of the empire.

We have said above that there were manufacturing facilities in many cities of the Ilkhanate. For example, in the time of Ilkhanate Tekudar (r. 1282-84), workshops that produced clothes were in Nishapur, Tus and Isferayin, and they continued their production during the time of other Ilkhanate rulers. This type of manufacturing facilities, which declined during the Ghazan Khan Period, were replaced by a new type of palace workshop called *bayt al-amal* in the Ebu Sa'id Period (1316-1335). In addition to weapons and equipment, clothes and various fabrics, especially gold embroidered brocades, *tafta* fabrics, *damasks*, cottons, etc. were manufactured in these workshops. In addition to its name, one of the important features that distinguishes the *bayt al-amal* from the *kârhâne* was that free people were set to work instead of slave labor.

Just as in Iran, where Mongols made artisans produce chain armor for themselves, there was also the production of gold cloth. Centres such as Baghdad, Mosul, Yazd lead the way, and "Gilan Silk", which became famous in the Middle Ages, was a luxury commodity that caused Genoese merchant ships to land in the Caspian Sea. There was also an intense silk production in Iran during this period.

In general, dress production was dominant rather than fabric production in the workshops (*kârhâne*) in the Golden Horde geography. Fabrics and raw materials were imported from Iran, China and partly Central Asia. While raw silk production remained relatively behind in Central Asia, it was especially present in Iran. Hamdullah Kazvini covers Yazd, Bişâpur, Turşiz, Günabâd, Zirkuh, Haf and Zave in Khorasan, all Gurgan, partly Asterabâd, Mazenderan, among the regions where sericulture was found in Iran. He also counts Kebud-Came, and Rasht, Lahican and Fumen in Gilan. Sericulture was also probably present in Sheft and Nesser in Gilan. In addition, it mentions only Kabalu in Shirvan, among the regions where Ilkhanids had sericulture and is not in Iran. Possibly, except in Yazd, raw silk production (sericulture) was carried out in other places that Qazvini mentioned, not silk weaving.

